

УДК 908(477.82) "18-19"

Костриця М.Ю. (м. Житомир)

ВОЛИНСЬКЕ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА

На регіональному рівні автор досліджує роль громадськості у збереженні пам'яток історії і культури краю.

Ключові слова: українські землі, парафіяльні священики, історія міст і сіл, консолідація, археологічне товариство.

У 90-х роках ХІХ ст. краєзнавчий осередок, який певний час діяв при Волинському губернському статистичному комітеті, вичерпав свій потенціал і розпався. Проте зерна любові до рідного краю, засіяні дослідниками-звітяжцями 60-80-х років, проросли повнокровним колоссям у діяннях нового покоління краєзнавців. Накопичений попередниками досвід дослідницької діяльності у краї став у нагоді в процесі відзначення 900-річчя заснування Волинської православної єпархії (1892) та 100-річчя входження Волині під владу Росії (1893). Відзначення цих дат дало поштовх до відкриття у Житомирі майже одночасно двох установ, причетних до поглибленого вивчення минулого краю.: Волинського церковно-археологічного товариства та Волинського єпархіального давньосховища.

Але перед тим, як висвітлити їхню діяльність, зробимо невеликий екскурс на декілька десятиріч назад, до витоків церковного краєзнавства на Волині. Перші спроби залучити духівництво до вивчення території Південно-Західного краю відносяться до середини ХІХ ст. За розпорядженням Священного Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р. православної церковній ієрархії доручалося скласти історико-статистичний опис Волинської єпархії. Це розпорядження було викликано насамперед суто політичними міркуваннями. Адже польський вплив на українських землях, які увійшли до складу Російської імперії лише наприкінці ХVІІІ ст., залишався у краї ще досить значним. Представники польської меншини, як і раніше, становили значний прошарок серед дворянства Правобережної України. У краї активно діяли польські театри, видавництва, різні товариства та гуртки. За першої ліпшої можливості поляки наголошували на приналежності волинських земель до колишньої Речі Посполитої. Цьому значною мірою сприяли польські історики та краєзнавці, які публікували свої праці польською мовою. Протягом ХІХ ст. змістовні описи краю здійснили О.Пшездзецький у книгах "Поділля, Волинь, Україна. Картини місць" (Вільнюс, 1840-1841), М.Балінський і С.Ліпінський у тритомнику "Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним" (Варшава, 1843-1846), О.Кольберг у 38-томній етнографічній праці "Народ, його звичаї, спосіб життя, мова" (Варшава, 1882-1891), О.Яблоновський у 19-му томі "Землі Руські: Волинь і Поділля" (Варшава, 1889) серіалу "Історичні джерела",

Т.Стецький у виданнях "Волинь під поглядом статистичним, історичним і археологічним" (Львів, 1863, 1871) тощо. Для цих праць характерним є використання численних маловідомих й почасти унікальних джерел, насиченість цікавим матеріалом. Проте ці й інші польські дослідники розглядали Волинь як польську територію, прагнули виправдати панування, культуртрегерську місію Речі Посполитої на українських землях у ХІV-ХVІІІ ст.¹

Зрозуміло, що такий стан речей не влаштував царизм, який, своєю чергою, прагнув довести одвічну приналежність Волині до Російської імперії. З цією метою на тлі загального посилення русифікаторської політики вже у першій половині ХІХ ст. здійснюються спочатку дещо епізодичні, хаотичні, а пізніше – більш цілеспрямовані, з відповідним ідеологічним забарвленням дослідження так званого Південно-Західного краю Росії, до складу входила і Волинська губернія.²

Завдяки цьому значною мірою і побачило світ вищезгадане розпорядження Синоду про організацію історико-статистичних описів Волинської єпархії, накопичення фактів і відомостей і використання їх "в виде пособия для изучения истории Российской церкви".

Виконання цього відповідального завдання було покладено на викладачів Волинської духовної семінарії у Кременці. Враховуючи його складність і багатогранність, правління семінарії на своїх зборах 27 листопада 1850 р. вирішило доручити складання "Церковно-історичного і статистичного опису Волинської єпархії" професору церковної історії Миколі Уводському, учителю церковної історії Костянтину Жуковичу, професору Амвросію Добротворському та вчителю Адріяну Пурієвичу. Але невдовзі, у зв'язку з вибуттям цих викладачів з Кременця до іншого місця служби, авторський колектив розпався, а робота над описом фактично припинилася.³

Упродовж тривалого часу намагання Волинського єпархіального управління налагодити збирання за певною системою історико-статистичних матеріалів і описів на місцях не увінчалися успіхом. Далеко не всі парафіяльні священики професійно ставились до виконання дорученої справи. На місцях ця робота, а основному, проводилася лише завдяки ентузіазмові окремих священиків, закоханих у рідний край. Серед них особливою сумлінністю відзначався священик з Новоград-Волинського повіту Василь Комашко,

який регулярно друкував краєзнавчі матеріали на сторінках "ВГВ".⁴

Позитивні зрушення на краще сталися з появою часопису "Волинские епархиальные ведомости" (далі "ВЕВ"), заснованого 1867 р. при Волинській духовній семінарії. Невдовзі навколо епархіального органу, очолюваного викладачем семінарії М.Петровим, сформувалося широке авторське коло краєзнавців. Це, переважно, вихідці з давніх священицьких родин краю, викладачі місцевої семінарії, інших навчальних закладів. Для багатьох з них поява "Ведомостей" стала стимулом до наукової праці.⁵

Серед священиків виявилось чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно за покликанням робили свою буденну справу у царині дослідження рідного краю, стали згодом справжніми краєзнавцями. Подібне явище для того часу було цілком закономірним і воно зумовлювалося соціальним статусом священика. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції, так би мовити, офіційних істориків, хронікерів і реєстраторів подій, що відбувалися в межах вузької спільності людей. У віданні священиків перебували церковні архіви, вони вели метричні та сповідні книжки, складали клірові відомості. Усе це дозволяло священикам більш ґрунтовно і вільно орієнтуватися у минулому. Неабияку роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів культу відігравала спрямованість системи духовної освіти в семінаріях і академіях, де закладалися працездатність, сумлінність, тренування пам'яті й інші важливі риси, необхідні в майбутньому для дослідницької роботи.

Найпомітнішою постаттю серед священиків-краєзнавців був Аполлоній Сендульський з Острожчини. На початку 60-х років А.Сендульський відгукнувся на заклик Волинського епархіального начальства до написання історико-статистичних описів міст і сіл краю. Першою його друкованою працею став нарис "Історія села Сивки", яку він опублікував у "ВЕВ" 1868 р. У цьому часописі під рубрикою "Материалы к историко-статистическому описанию православных церквей и приходо-в Волинской губернии" протягом 1868-1882 років він оприлюднив 39 історичних нарисів про міста Рівне, Луцьк, Житомир, Кременець, Острог, Дубно, Овруч, Ізяслав, Полонне, містечка Боромль, Берестечко, Чарторийськ, Пересопницю, Корець, Вишгород, Вишнівець, Ляхівці, Ямпіль, села Сураж, Стожок, Тихомль, Поляхова, Городище і низку інших.⁶

Публікацією цих нарисів дослідник фактично започаткував розробку історії міст, сіл і парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців. Для творчості А.Сендульського притаманні риси об'єктивності викладу фактів, широкого використання документальних джерел, порівняльного історико-статистичного методу дослідження. Історію рідного краю А.Сендульський розглядав як невід'ємну частку історії України. Він мусив пи-

сати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко простежується просвітницьке зображення самотності укладу на Волині українського населення, його духовної та матеріальної культури.⁷

Крім історичних нарисів А.Сендульський залишив праці "Із спостережень сільського священика", "Автобіографія", власноручно ведений ним упродовж 28 років літопис своєї парафії у с.Сивки, нариси з історії містечок Лабуні, Степані та інших населених пунктів, окремі з яких опублікувалися у 80-90-х рр. XIX ст. у "Киевской старине".

Плідно досліджував рідний край священик, церковно-освітній діяч Стефан Барановський.⁸ Його перу належать десятки тисяч краєзнавчих нарисів, присвячених історії Волині. Найбільший інтерес становлять публікації про Адама Киселя, князя Андрія Курбського, матеріали про історію друкарства, історію Кременеччини й Острожчини.⁹

Упродовж багатьох років на шпальтах "ВЕВ" регулярно друкували різноманітні краєзнавчі матеріали священики П.Галанович, І.Жолтовський, Д.Левицький, І.Липський (батько майбутнього академіка В.І.Липського), М.Тучемський, М.Шумовський та багато інших.

Активно сприяли становленню церковного краєзнавства на Волині викладачі духовних навчальних закладів М.І.Петров, І.Г.Малишевський, Л.І.Похилевич, М.І.Теодорович, А.Ф.Хойнацький, Ф.Четиркін.

Викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Петров (1840-1921) був першим редактором "Волинских епархиальных ведомостей". Опублікував у часописі низку статей з історії храмів і монастирів Волині, розвитку освіти в краї,¹⁰ спільно з І.Г.Малишевським підготував фундаментальне дослідження "Волянь: Исторические судьбы Юго-Западного края".¹¹ За вагомих внесок у дослідження регіону М.Петрова у 1894 р. обрали почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства. З 1870 р. М.Петров – професор Київської духовної академії, з 1918 р. один із перших академіків ВУАН.¹²

Співавтором "Волини" був ординарний професор Київської Духовної академії, член історичного товариства Нестора Літописця Іван Гнатович Малишевський (1828-1897).

"Волянь" була схвально зустрінута громадськістю краю, викликала пожвавлені дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси, користувалася популярністю у суспільстві, стала настільною для багатьох науковців і краєзнавців.¹³ Як справедливо зазначає сучасний дослідник Л.В.Баженов, хоча "Волянь" і написана з проімперських позицій і має певні фактичні помилки і прогалини, її вихід у світ став помітним явищем в історіографії України та Волині, позитивно позначився на підвищенні інтересу широких верств населення до минувшини краю.

Зазначимо, що у вихідних реквізитах книжки прізвище справжніх авторів з якихось причин не вказали, а на титулі позначили лише прізвище її видавця – П.Батюшкова.

Помпей Миколайович Батюшков (1811-1892) – брат відомого російського поета Костянтина Батюшкова — був відомим державним діячем і пристрасним краєзнавцем. Член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, книговидавець, він багато зробив для популяризації історії Волині та Поділля.¹⁴

Професор богослов'я, протоієрей, член історичного Товариства Нестора Літописця Андрій Хойнацький — автор багатьох історико-краєзнавчих праць. Завдяки значному фактичному матеріалу, вони зберігають для читача інтерес і по сьогодні. Високим науковим рівнем відзначаються праці з історії православ'я, уніатства на Волині, Почаївської Успенської Лаври, генеалогії князів Острозьких тощо.¹⁵

Перу викладача Волинської духовної семінарії Федота Четиркіна належать цікаві краєзнавчі розвідки про історію семінарії, Луцьке Хрестоздвиженське братство, релігійну діяльність князя К.Острозького, історію краю за литовсько-польських часів тощо.¹⁶

Одним із найвизначніших краєзнавців Волині кінця XIX ст. був педагог, церковний діяч Микола Іванович Теодорович.¹⁷ Саме він узяв на себе ініціативу щодо опрацювання, систематизації розпорошених у різних джерелах матеріалів з історії церков і парафій краю, зібраних його попередниками і фактично самотужки створив унікальну 5-томну працю “Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии”, яку по праву можна вважати однією з вершин волинського краєзнавства останньої третини XIX ст.¹⁸ “Историко-статистическое описание...” охоплює описи 1477 парафій і церков Волинської губернії. Свою працю М.Теодорович присвятив “ревнителям православия русской народности на Волыни” і здійснив на користь “Попечительства о воспитанниках Волынской духовной семинарии”. До епіграфу автор виніс слова з Іпатіївського літопису: “Молю вы, братия, аще что писахъ, или недописахъ, или переписахъ, исправляйте Бога для, а не кляните”. Крім власне характеристики парафій і церков у кожному томі М.Теодорович вміщував аналітичні статті з окремих проблем історії Волині. Зокрема, у першому томі видруковано авторські нариси “Краткий очерк истории Волыни”, “Епископы Волынской епархии”, “Границы Волынской епархии. Ее пространства, народонаселение, устройство поверхности, реки, озера, болота, почва, царство ископаемых, климат, разделение на округи и ее управление”.¹⁹

У другому томі автор подає нариси з історії друкарства на Волині, родини Радзивілів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких; в третьому — про Кременецький лицей і семінарію, родину Сангушків; у п'ятому — про князів Велецьких, Ружицьких, інвентар Воєгощенської церкви, люстрацію м.Ковеля 1663 р., весільні та хрестинні пісні жителів с.Щедрогоща та ін. М.Теодорович докладно розповідав про повітові міста та старовинні містечка. До того ж, в посиланнях,

примітках вміщував довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською, або в перекладі російською мовою.²⁰

Крім “Историко-статистического описания...” перу М.Теодоровича належить ще цілий ряд фундаментальних праць з історії міст Волині: Володимира, Кременця, Зяслава (Ізяслава), Старокостантинова.²¹ Окрему монографію дослідник присвятив історії Волинської духовної семінарії — своїй альма-матері, в якій він багато років служив викладачем.²² У книжці, яку він присвятив своїм учням, М.Теодорович глибоко аналізує становлення духовної освіти на Волині, подає цікаві відомості про інші навчальні заклади краю, зокрема про Луцьку уніатську єпархіальну семінарію в Жидичині, Олицьке світське, Ковельське парафіяльне, Милицьке повітове, Білостоцьке духовне та інші заклади.

М.Теодорович також є автором великої кількості статей у “ВЕВ”, присвячених різноманітним аспектам історії та постатям Волинської землі. Ретроспективний аналіз публікацій священників, викладачів духовних закладів та інших, уже відомих нам авторів за краєзнавчою діяльністю при ВГСК (В.Пероговський, Ф.Кітченко, Л.Рафальський та ін.) свідчить, що більшість з них висвітлювали історію рідного краю з позицій “общерусскости” і офіційної доктрини “православия, самодержавства и народности”, убачаючи головний свій патріотичний обов'язок у боротьбі з польсько-католицьким впливом. Особлива роль у пропаганді історичного минулого краю належала “ВЕВ”, на сторінках яких була представлена широка палітра різноманітних краєзнавчих матеріалів. Бібліографічний покажчик, складений у 1938 р. рівненським істориком і краєзнавцем І.Лозов'юком засвідчує, що протягом 1867-1915 рр. у часописі побачили світ понад тисячу різноманітних краєзнавчих публікацій.²³

Діяльність численної когорти священників-краєзнавців, дослідників рідного краю, сприяла становленню волинознавства та певною мірою процесу самоусвідомлення мешканцями краю своєї етнічної приналежності.

Важлива роль у консолідації краєзнавчого загалу духівництва Волині на початку 90-х років XIX ст. належить Волинському та Житомирському архієпископу Модесту (у миру Данило Костянтинович Стрельбицький). Призначення Модеста 24 грудня 1889 р. на Волино-Житомирську єпархію збіглось з підготовкою до святкування 900-річчя Волинської єпархії та 100-річчя входу Волині під владу Росії.²⁴ Владика доклав чимало зусиль у реставрації і будівництві церков у містах та парафіях Волинської єпархії. З метою збереження унікальних пам'яток старовини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р. архієпископ Модест порушив питання про організацію в Житомирі Давньосховища старожитностей.²⁵ Досвід створення таких установ на Волині вже був. Перше на терені краю Давньосховище старожитностей було створено 31 жовтня 1887 р. у Володимирі з ініціативи місцевого Свято-Воло-

димирівського православного братства. Його організаторами стали братчики — відомий український археолог, історик, громадський діяч В.Б.Антонович і мистецтвознавець, художник, археолог А.В.Прахов.²⁶ Члени братства збирали для музею різноманітні предмети старовини та церковного вжитку, рукописи, стародруки, археологічні знахідки тощо. Невдовзі Давньосховище старожитностей виникло при Луцькому Хрестоздвиженському братстві. Клопотання Модеста про створення подібної фундації в Житомирі знайшло підтримку у церковних ієрархів. Урочисте відкриття Волинського епархіального Давньосховища старожитностей відбулося 15 травня 1893 р. у приміщенні колишньої Христової церкви на території архієрейського подвір'я.²⁷

За розпорядженням Модеста духовенству епархії включалося в обов'язки ретельно збирати та передавати до створеного Давньосховища всі цінні предмети та пам'ятки старовини, які перебували у церквах, монастирях, приватних зібраннях священиків.²⁸

Завідувачем Давньосховища було призначено відомого краєзнавця, викладача історії Волинського жіночого училища духовного відомства О.Фотинського, з ім'ям якого пов'язана одна з найяскравіших сторінок в історії волинського краєзнавства. Добре розуміючись у музейній справі, Орест Оксентійович після ознайомлення із станом справи зрозумів, що одній людині зберігати, систематизувати й описувати зібрані в музеї пам'ятки не під силу. Тому у 1892 р. на ім'я Модеста О.Фотинський надіслав доповідну записку, в якій запропонував заснувати при Давньосховищі церковне історико-археологічне товариство. Він же склав проект статуту товариства. Архієпископ Модест підтримав цю ідею, призначив комісію, яка після остаточного обговорення й доопрацювання направила статут на затвердження до Синоду та Міністерства внутрішніх справ. Відповідь із столиці прийшла досить швидко. Уже 2 листопада 1893 р. Статут Волинського церковно-археологічного товариства Синодом було затверджено. Відповідно до цього Волинська Духовна Консисторія 15 листопада видала у вигляді циркуляра свій указ за № 753, в якому, зокрема, зазначалося "что все волинские священники приглашаются быть членами-корреспондентами учрежденного в городе Житомире церковно-археологического общества для разработки волинской церковной старины и истории Волинской епархии с древнейших времен".²⁹

Після нетривалої організаційної підготовки 2 січня 1894 року в приміщенні Давньосховища, що містилося в архієрейському будинку на вулиці Великій Бердичівській, відбулося відкриття Волинського Церковно-археологічного товариства (далі — ВЦАТ). Перше на Волині громадське історико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (архієпископ Модест, українські історики В.Б.Антонович, М.П.Шашкевич та ін.), 42 дійсних члени і 6 кандидатів у дійсні члени. Керував діяльністю Товариства розпорядчий комітет, до складу якого увій-

шли відомі громадські діячі та краєзнавці М.Г.Барський (голова), протоієрей М.М.Трипольський, інспектор Житомирської прогімназії Я.М.Гадзинський, секретар Волинської Духовної Консисторії Є.А.Сретенський та барон І.М.де-Шодуар, якого невдовзі змінив О.Фотинський.³⁰ Його народолюбна та патріотична діяльність не залишалася поза увагою епархіальних чиновників. За свідченням учениць дослідника О.Рябчинської-Баторевич і Ф.Баторевич-Лащук, за любов до української мивушчини він мав неодноразові конфлікти з Модестом. Замість курсу історії О.Фотинський в училищі змушений був читати певний час математику. Такий вердикт йому було винесено за надмірну любов до української історії.³¹ Не забуваймо, що вся діяльність ВЦАТ спрямовувалася архієпископом Модестом під гаслом відданості православної церкві та Російській державі, а тому відхід від цих канонів загрожував неприємностями.

За статутом ВЦАТ передбачалося видання власного щорічника наукових праць. Перший том "Волинского историко-археологического сборника" побачив світ у 1896 р. Усю підготовчу роботу та редакцію збірника здійснили О.Фотинський і М.Трипольський за участі відомого київського історика М.П.Істоміна.³² До тому увійшли матеріали про історію створення ВЦАТ, видруковано його статут та списки членів товариства, звіт про роботу у 1894-1895 рр., промова на урочистому відкритті товариства архієпископа Модеста. Широко були представлені матеріали з церковної історії Волині. Так, за підсумками пошукової роботи у фондах Давньосховища Г.Я.Крижановський підготував історико-діалектичний нарис про рукописні Євангелія XV-XVIII ст., О.Фотинський написав до збірника статті "Юрий Немирич" та "К литературной истории южно-русских апокрифов".

У другому випуску збірника, що побачив світ у 1900 р., найбільшу увагу привернули статті М.Трипольського про волинські рукописні Євангелія XVI ст., історичний нарис про Житомир та історична розвідка О.Фотинського про минуле Волині.³³ Збірник був схвально зустрінутий науковою громадськістю, отримав позитивні відгуки в пресі. Зокрема, відомий історик О.Левицький у рецензії писав: "Потрібно визнати ці видання цінними, корисними, які вносять чималий вклад до скарбниці вивчення історії Волині."³⁴

Розпорядчий комітет ВЦАТ налагодив зв'язки з Київською та Віленською комісіями для розгляду давніх актів, з Археографічним товариством у Москві, з товариством історії при Московському університеті, Київським товариством Нестора-Літописця, з радою Київської Духовної академії, Петербурзьким Археологічним інститутом, Мінським і Кам'янець-Подільським Епархіальними історико-статистичними комітетами тощо.³⁵

За описом 1894 р. у Волинському епархіальному давньосховищі старожитностей містилося 376 рукописів, кілька сотень актів і 195 стародруків.³⁶ Значні документальні масиви матеріалів з історії Волині зосереджувалися у Володимир-Волинському давньосховищі старожитностей,³⁷ в Острозько-

му братстві імені Острозьких.³⁸ Найцінніші колекції з цих давньосховищ згодом було перевезено до губернського Житомира. Як видно із звіту ВЦАТ, протягом 1894 р. у Давньосховищі вели дослідницьку роботу викладач Митавської гімназії І.Гижицький, студент Московської духовної академії Ю.Тиховський, викладач однієї з Петербурзьких гімназій, колишній житомирянин В.Боцяновський, викладач Волинської духовної семінарії Г.Крижановський.³⁹ З ініціативи архієпископа Модеста члени ВЦАТ у 1894 р. розробили власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю. За цією програмою, крім описів храмів та історії їхнього спорудження, передбачався збір даних про населення, економічне та соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження краю.⁴⁰ Зібрані членами ВЦАТ близько тисячі церковнопарафіяльних літописів і описів містили в собі, почасти, унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний уклад і традиції, які нині або забуті, або видозмінені.⁴¹ На жаль, збереглися вони далеко не всі.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в м.Києві до наших днів збереглося 427 церковнопарафіяльних літописів і описів.⁴² Зокрема, 89 літописів із Заславського (Ізяславського) повіту, 85 — Старокостянтинівського, 67 — Дубнівського, 50 — Новоград-Волинського, по 15 — Житомирського та Рівненського, 12 — з Луцького повітів. Окремі з них являють собою ґрунтовні (від 30 до 100 і більш аркушів) описи з планами, схемами храмів, зображенням цінних ікон, хат, одягу, парафіян, з посиланнями на використані джерела тощо.⁴³

Активно співпрацював з ВЦАТ видатний український історик В.Б.Антонович. За його завданням протягом 1897-1899 рр. О.Фотинський і М.Трипольський здійснили низку наукових відряджень Волиню. Зокрема, до Городищенського, Германського, Загорівського, Корецького, Любарського, Тригірського монастирів, м.Овруча. Зібраний ними матеріал В.Б.Антонович використав у своїй фундаментальній праці «Археологическая карта Волынской губернии».⁴⁴ За наслідками обстеження М.Трипольським і О.Фотинським пам'яток Овруча, невдовзі на урядовому рівні було прийнято рішення про реставрацію унікальної пам'ятки архітектури Київської Русі — Свято-Василівської церкви.

Надзвичайно плідною була діяльність членів ВЦАТ у період підготовки XI Археологічного з'їзду, присвяченого волинським старожитностям. Спочатку з'їзд планувалося провести у Луцьку, але у зв'язку з транспортними проблемами (перевисім, віддаленістю міста від великих центрів), його проведення перенесли до Києва. XI археологічний з'їзд відбувся 1899 р. в університеті св.Володимира. Делегатами від Волині на з'їзді були відомі краєзнавці та дослідники А.А.Воллянський, С.С.Гамченко, Л.К.Житинський,

М.І.Коробка, І.І.Леонтьєв, Б.М.Прушинський, Е.Л.Руліківський, М.І.Теодорович, С.А.Уваров.⁴⁵ Від ВЦАТ делегатом був обраний О.Фотинський. Він також організував виставку волинських старожитностей, виступив з доповіддю, а також виконував на з'їзді обов'язки вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей, на якій головував видатний український історик Д.І.Багалій.⁴⁶

Одразу після відкриття Давньосховища при архієрейському подвір'ї, його організаторам стало зрозуміло, що пристосоване приміщення не відповідає музейним вимогам. У зв'язку з цим Церковно-археологічне товариство з 1894 р. розпочало спорудження власного будинку під музей і бібліотеку на Вільській вулиці, на ділянці, що належала Преображенському кафедральному собору. Керував спорудженням будинку настоятель цього собору, член Розпорядчого комітету ВЦАТ, краєзнавець М.Трипольський. Планувалося до серпня 1896 року розмістити колекцію у власному будинку, але Товариство не в змозі було відшкодувати витрати на будівництво через нестачу коштів. Тому майже готовий будинок було передано в оренду Товариству опікунства тверезістю і Народною чайною. Лише на початку XX століття Давньосховище старожитностей переїхало до власного приміщення.⁴⁷

У 1911 р. фонди Волинського єпархіального давньосховища поповнилися експонатами з Володимир-Волинського давньосховища (у т.ч. 100 рукописів, 500 стародруків). Перед Першою світовою війною воно було одним з найбагатших музейних закладів України. Усі ці роки головним натхненником і душею ВЦАТ і підпорядкованого йому Давньосховища був О.Фотинський, котрий вміло поєднував в одній особі як організаційні, так і наукові функції. Його правою рукою був протоієрей М.Трипольський. Поряд з професійною та громадською діяльністю Микола Миколайович займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я «Уніатський митрополит Інатій Потій та його проповідницька діяльність». Активний член Волинського губернського статистичного комітету, один із засновників ВЦАТ, М.Трипольський невдовзі став біля витоків організації Товариства дослідників Волині. Указом Правлячого Сенату від 17 лютого 1906 р. М.Трипольського за вірну службу і здобутки на просвітницькій ниві було затверджено у дворянському достоїнстві.⁴⁸

1915 року, у зв'язку з наступом німецьких військ, значну частину експонатів Давньосховища було евакуйовано до Харкова. Подальша їх доля трагічна. У жовтні 1941 року під час евакуації музейних коштовностей на Схід, ешелон був знищений фашистами. Лише незначна частина експонатів, що вціліла, перебуває тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В.Короленка.⁴⁹ Що ж стосується долі решти експонатів Давньосховища, котрі залиши-

лися в Житомирі, то як стверджує на підставі архівних джерел мистецтвознавець Лідія Дахненко, ці експонати 1919 року увійшли до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер Житомирський краєзнавчий музей).⁵⁰

До 100-річного ювілею Давньосховища науковцями Житомирського краєзнавчого музею було підготовлено виставку, проведено представницьку наукову конференцію, на якій уперше за багато років було гідно поцінована роль ВЦАТ у краєзнавчому вивченні краю наприкінці XIX – на початку XX ст.⁵¹

Не дивлячись на вагомий внесок у становлення краєзнавчих студій у регіоні, Волинське церковно-археологічне товариство разом з тим так і не спромоглося взяти на себе роль лідера у дослідженні краю, поставити справу на належні наукові засади. Переживши піднесення у своїй роботі в 1894-1900 рр., на які припадає в основно-

му завершення публікації М.Теодоровичем історико-статистичних описів парафій, міст і сіл Волинської губернії, на зламі XIX-XX ст. ВЦАТ перестало задовольняти потреби науковців і краєзнавців. Як зазначає Л.В.Баженов, “місцевих науковців відштовхували від нього вузька конфесійна обмеженість у діяльності й дослідженнях, постійна підконтрольність його з боку єпархіального начальства. Вони вимагали створення широко профільної організації з правом вільного простору в своїй творчості”.⁵²

На історичну арену краю вийшло — Товариство дослідників Волині, якому судилося піднести краєзнавство регіону на якісно новий науковий щабель. За принципами організаційної побудови, рівнем демократизації, можливостями у здійсненні наукової роботи як на той час Товариство не мало аналогів у Правобережній Україні.⁵³

Примітки

1. Баженов Л.В. Дослідження Волині в другій половині XIX на початку XX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир, 1993. – С.11-13.
2. Гаврилюк С.В. Початки археологічних досліджень на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник / Відп. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир, 1997. – С.13-15.
3. Теодорович Н. Несколько слов к читателю // Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – Т.4: Старокопачинский уезд. – С.922-923.
4. Комашко В. Краткое описание местечка Любомирки Новоград-Волынского уезда // ВГВ. – 1854. - №3; Його ж. Церковь и ярмарка в с.Колодяжно // ВГВ. – 1854. - №52; Його ж. Местечко Краснополье Житомирского уезда // ВГВ. – 1855. - №30; Його ж. Нечто о пчеловодстве в южной части Новоград-Волынского уезда // ВГВ. – 1856. - №3.
5. Манько М.П. Православна церква і становлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С.200-202.
6. Михайлюк О.Г. Історія Волині на сторінках газети “Волыньские епархиальные ведомости” // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.382.
7. Баженов Л.В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С.76-78.
8. Манько М.П. Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї половини XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.М.Дарманський. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С.61-64.
9. Барановский С. Волынцы как переселенцы в Восточную Россию в эпоху Б.Хмельницкого // ВЕВ. 1874. - №18; Його ж. Село Колодно Кременецкого уезда, памятник судеб Волыни при короле польском Сигизмунде I // ВЕВ. – 1873. - №14; Його ж. Воспоминания о прошедшем городе Кременца с 1827 по 1868 гг. // ВЕВ. – 1868. - №27.
10. Петров Н. Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // ВЕВ. – 1867. - №2-8; Його ж. О народных праздниках в Юго-Западной России // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – Октябрь – ноябрь – декабрь. Його ж. Южнорусские легенды // Там само. – 1877. – Март.
11. Батюшков П.Н. Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – Спб: Общественная польза, 1888. – 288 с.
12. Баженов Л.В. Академік М.Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: - К.: Рідний край, 1995. – Ч.1. – С.57-59.
13. Что сделал П.Н.Батюшков для Юго-Западного края // Волынь. – 1892. - №94.
14. Баженов Л.В. Помпей Батюшков – знавець і організатор досліджень історії Великої Волині // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Новоград-Волинський, 1995. – С.80-83.
15. Хойнацкий А.Ф. Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. – К., 1871;

- Його ж. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни. – Житомир, 1878; Його ж. Почаевская Успенская Лавра. – Почаев, 1897.
16. Четыркин Ф. Исторический очерк Волынской духовной семинарии // ВЕВ. – 1878. – №21; 1879. – №20; 1881. – №34; Його ж. Древнее Луцкое Крестоздвиженское братство (1617-1712) // ВЕВ. 1871. – №11; Його ж. Деятельность князя Константина Острожского пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. – 1872. – №8-10; Його ж. Религиозные отношения литовско-польских королей к древней Волыни // ВЕВ. – 1874. – №14-15; 1877. – №1, 3, 5, 7.
  17. Силук А. Микола Теодорович. Вібліографічний нарис // Минуте і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ Міжнародної історико-краєзнавчої конференції / Відп. редактор Г.В. Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С.77-79.
  18. Теодорович Н.И. историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Т.І. – Почаев, 1888. – 436 с.; Т.ІІ. – Почаев, 1890. – 697 с.; Т.ІІІ. – Почаев, 1894. – 696 с.; Т.ІV. – Почаев, 1899. – 934 с.; Т.V. – Почаев, 1903. – 560 с.
  19. Теодорович Н.И. Вказана праця. – Т.І. – С.5-39.
  20. Силук А. Вказана праця. – С.78.
  21. Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: В память девятисотлетнего юбилея Волынской епархии. – Почаев, 1893. – 518 с.; Його ж. Город Кременец Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 70 с.; Його ж. Город Старокопачин Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1899. – 89 с.
  22. Теодорович Н.И. Волынская духовная семинария... с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – 1022 с.
  23. Lozowiuk I. Bibliografia artykułow naukowych ogloszonych w Wolynskich Eparchialnych wiadomosciach. – Rowne, 1938. – 72 s.
  24. Костриця М.Ю., Жилук С.І. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської семінарії // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник / Відп. редактор Л.В.Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.276-278.
  25. Дахненко Л.О. Сто років Волинському Єпархіальному Давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редколегія Б.А.Кругляк. – Житомир, 1993. – С.3-6.
  26. Костриця М. Давньосховища Волині // Там само. – С.7-8.
  27. Боцяновский В. Волынское церковно-археологическое древнехранилище // ВЕВ. – 1893. – №36.
  28. Фотинский О. Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древнехранилище по июль 1893 года // ВЕВ. – 1893. – №29-32.
  29. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского из Волынской Духовной Консистории от 15 ноября 1893 года №753. Цитується за примірником Циркуляра №15210, що зберігається у приватному архіві М.Ю.Костриці.
  30. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып.1. – С.5.
  31. Лацук Ю. Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. – 1992. – №4. – С.30.
  32. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. (Нумерація кожної статті збірника починається з першої сторінки).
  33. Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып.П.
  34. Левицкий О. Рецензия на «Волынский историко-археологический сборник» // Киевская старина. – 1901. – Ноябрь. – С.108.
  35. Волынский историко-археологический сборник. – Вып.1. – С.6.
  36. Там само. – С.7-8.
  37. Василевська С.І. З історії Володимир-Волинського Древнього сховища // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.408-409.
  38. Ульяновський В.І. Краєзнавча діяльність братства ім. Князів Острозьких // Минуте і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень ІІ-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч.ІІ. – С.210.
  39. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып.1. – С.8-9.
  40. Костриця М. У витоків наукового пізнання краю // Вільне слово (Житомир). – 1995. – 8, 15 груд.
  41. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть: Становлення. Історіографія. Біліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.54-56.
  42. ЦДІА України у м.Києві. – Ф.2205. – Оп.1. – Спр.1-433.
  43. Баженов Л.В. Вказана праця. – С.54-55.
  44. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1900. – 130 с.
  45. Фотинский О. Волынь на ХVІ археологическом съезде в г.Києве // ВЕВ. – 1899. – №32.
  46. Дахненко Л. Вказана праця. – С.5.
  47. Там само. – С.4.
  48. Костриця М., Кондратюк Р. Краєзнавець М.Трипольський і його нарис про Житомир // Житомирський вісник. – 1996. – 19 лип.
  49. Кот С.І. Волинське давньосховище: слідами втрачених цінностей // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир, 1994. – С.47-50.
  50. Дахненко Л. Вказана праця. – С.6.
  51. Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського Єпархіального Давньосховища: